

Egyházközség – község – közbirtokosság – hegyközség 1848 előtt a Balaton-felvidéken

A reformkortól kezdve több szerző (Hrabovszky Dávid, Oláh János, Eötvös Károly) is felfigyelt a Balaton melléki nép nyitottságára, vendégszeretetére, barátságosságára. E tanulmány arra keresi a választ, hogy az itteni nép viselkedésének e sajátosságai pusztán a borkultúra eredményeként alakultak ki, vagy léteztek egyéb kimutatható társadalomtörténeti alapjai is.

A község és az egyházközség

A Balaton-felvidék több településén 1848 előtt nemesek, nőnemesek (agilisek) és jobbágyok alkották a lakosságot. A nőnemesek olyan jobbágyi származású férfiak, akiknek felesége vagy anyja nemesasszony volt. Kivételesen előfordult olyan település, a ma Csopakhoz tartozó Balatonkövesd, ahol a lakosság többségét nőnemesek alkották.¹ A nemes leányok és a nem nemes férfiak közötti házassodás kapcsán Mályusz Elemér a régi magyar társadalmi élet minden kasztszerűséget nélkülöző voltáról írt.² Holub József az agilisekről írt tanulmányában megállapítja: ha egy nemes leány jobbágyhoz ment feleségül, akkor a magyar jog szerint megőrizte nemességét – nem így a lengyel és a német jog szerint.³

A középkori példákka⁴ és a közkeletű felfogással⁵ ellentétben a XIX. század első felében a nemes leányok elsősorban zsellérekkel házasodtak.⁶ 1848 előtt egy sor Balaton-felvidéki településen még nem érvényesült a polgári értékrend alapján való házassodás, a rang és a vagyon szövetsége. A nemes leányok a módos, de a robottal, forspontozással, beszállásolással terhelt telkes jobbágyok helyett a nagyobb szabadsággal élő zsellérekhez mentek feleségül. Ezáltal kialakult a korábbi ismeretek szerinti társadalmi összetétel (nemesek + jobbágyok + zsellérek) módosulásával a Balaton-felvidéki települések egy részére jellemző társadalmi képlet (nemesek + jobbágyok + zsellérek=agilisek).⁷ E vegyes lakosságú falvakban a helyi önkormányzat működhetett elkülönülten, de közösen is.

A közös önkormányzatok létrejöttében nagy szerepe volt az agiliseknek, akik a nemesek és a jobbágyok között összekötő kapcsot alkottak: mint adózók a jobbágyokkal kerültek egy sorba, mint közbirtokosok a nemesekkel alkottak egy társaságot. Ilyen önkormányzatok létrejöttéhez telkes jobbágyokra is szükség volt, mert a nemesi-agilis lakosságú falvakban gyakran úgy oldották meg az agilisek képviselőségét, hogy néhány esküdtest választottak közülük, de a törvénybírói tisztséget nem viselhették.

A falusi önkormányzatokra vonatkozó rendelkezések (pl. az Urbárium és a községek igazgatásáról szóló 1836. évi IX. tc.) a bírói tisztségre való jelölés és a számadások ellenőrzésének földesúri jogain keresztül látszólag lehetetlenné tették a nemesek és jobbágyok közös önkormányzatának működését, a magyar törvények között mégiscins olyan, amely kimondottan megtiltotta volna különböző társadalmi állású, rendi hovatartozású lakosoknak közös helyi önkormányzatokba való tömörülését. Mezővárosokban előfordult, hogy a nemesség komunitást alkotva elkülönült a polgárságtól, de az is, hogy a polgársággal együtt kormányozta a települést.⁸

¹ Lichtneckert András: Kövesd a szabad paraszti fejlődés útján. In: Csopak története. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém 1997. 244. old.

² Mályusz Elemér: Túróc megye kialakulása. Bp. 1922. 142. old. 3. jegyzet.

³ Holub József: Az agilisek. Jogtörténeti tanulmányok IV. Bp. 1980. 112. old. és 21. jegyzet.

⁴ Uo. 109–123. old.

⁵ A kölcsönös vonzalom mellett a rang és a vagyon társulását, mint a nemes leányok és a jobbágyfiak házassodása okát említi a Zala megyei levéltáros is kiváló tanulmányában: Szabó Béla: Az agilisek és évszázados közdelmük Zala megyében az adómentességért. *Zalai Gyűjtemény 18.* Zalaegerszeg 1983. 132. old.

⁶ Ezt a tényt az 1828. évi országos összeírás alapján olyan községekben lehet megállapítani, ahol az adózók közül megjelölték az agiliseket. Alsóörsön 41 házas zsellér közül 21, Kövesden 27 házas zsellér közül 16 agilis volt. Hasonló adatokat Zala megyének főleg a lövői járásában lévő falvaiból kaphatunk. Baksa, Czup és Győrfa nemesi helységekben 20 házas zsellérből 18 agilis, 10 házatlan zsellér közül kettő. Barabáson 6 telkes jobbágy, 23 házas és 1 házatlan zsellér él, mind a 24 zsellér agilis. Hasonló a helyzet Boldogfán, Dédesen, Kozmadombján, Nemesnépen és Szentgyörgyvölgyén.

⁷ Lichtneckert András: A nőnemesek – egy tévhit nyomában. *Füredi História.* 2008. 2. sz. 2–8. old.

⁸ Veszprémben gr. Esterházy Imre püspök az 1725-ben kiadott privilégiumlevéllel leválasztotta a nemességet a közös önkormányzatról. Lichtneckert András: Veszprém város 18–19. századi történetének alapdokumentumai és alapkérdései. (Kézirat) Veszprém, 2006. – Hasonló történet Sümegen 1723-ban és Tapolcán 1752-ben. Kovacsics József–Ila Bálint: Veszprém megye helytörténeti lexikona. II. Bp. 1988. 351., 398. old. – Várpalotán a Zichy grófok nem engedték meg a nemességnek az önálló önkormányzat felállítását. Veszprém Megyei Levéltár (VeML). Veszprém vármegye köz- és kisgyűlési iratai 309/1820. január 11.

A nemesek és a jobbágyok közös önkormányzása következtében létrejött alapproblémát Balatonfüred egyik földesura, a tihanyi apát 1833-ban fogalmazta meg az úriszéken, ahol a „statusi ideá”-ra hivatkozva törvénytelennek nyilvánította a balatonfüredi önkormányzatban kialakult állapotokat: „illetlen ellenkező jussokkal s minéműségekkel bíró nemes és pór embereknek keverék társaságát a füredi közbirtokú földes uraságok mint egy törvénytelen s a jobbágyi függést tőlök megakadályoztató statusi ideát a statusban soha el nem ismérték, sőt inkább ellenben ember emlékezetétül fogva mostanságig szüntelen jobbágyaikat a nemes urakkal való egy társaságtul tilalmazták, s most is tilalmazzák.”⁹

A nemesek és jobbágyok közös önkormányzatára a török korból is van példa. Alsóörsön a kettős adóztatás következtében *magyar bíró* és *török bíró* működött. Utóbbi a török adójáért felelt.¹⁰ A III. Murád korából fennmaradt részletes defterben nemcsak az alsóörsi jobbágyok, hanem a nemesek is megtalálhatóak, így a Mórocz család, s az összeírásban valószínűleg Gereblyás néven szereplő Prépost és feltehetően a Tóthy családdal azonos Tót család.¹¹ A nemeseknek a defterben való felvétele miatt találunk többnyire nemeseket a török bíró tisztségében, akik ilyen tisztséget a magyar részre adózók előljárójaként nem vállaltak.

Alsóörsön, Balatonfüreden, Balatonkövesden a nemesek, nőnemesek és jobbágyok közös önkormányzatának gyökereit a református egyházban kell keresni, ahol a gyülekezetek tagjai között nem érvényesültek a rendi származás szerinti különbségek. Ezekre a Balaton-felvidéki községekre is igazak a Ruzsás Lajos által leírtak. Azokban a protestáns községekben, ahol jobbágyok és kismesek éltek együtt, az egyházkormányzatban részt vehettek mind a jobbágyok, mind a kismesek. Sok esetben a gondnok vagy az egyházközség világi vezetője a jobbágyok közül került ki, noha a tanácsban nemesek is helyet foglaltak. Az egyházszervezetben belüli közösség egyfajta összetartást is eredményezhetett a közeli nagybirtokkal szemben.¹²

Ruzsás megállapítása igazolható a Veszprém megyei Csajágon is, ahol 1745-ben 11 nemesi család egyezséget kötött a helység parasztjaival, amelynek alapján a falut közösen igazgatták és a hely nagy részét birtokló pápai pálosoktól bérbbe vett regáliákat: kocsmat, malmot, mészárszéket közösen hasznosították.¹³ Az egyezésnek részesei lettek a faluban élő nőnemesek is.

Katolikusok esetében is van példa a közös falusi önkormányzatra: a Zala megyei Karmacs előljárósága nemesekből, agilisokból és jobbágyokból állt, mind a három státusz részt vett a jogszolgáltatásban.¹⁴

Az alsóörsi református gyülekezet iratai a XVII. századból nem maradtak fenn, de a XVIII. századi iratokból is kiténik, hogy az egyházközség és a község önkormányzata közös szervezetet alkotott. A református anyakönyvben feljegyzett 1728. évi *külső rendtartás* a falu önkormányzatára vonatkozott, ebből következően az egyházközség életét a *belső rendtartás* szabályozta.¹⁵ Az 1766. évi falutörvények is kettős célt szolgáltak, ennek megfelelően „Isten ditsőségére és a közönséges jó rendnek e mi keresztén gyülekezetünkben Isten törvénye szerint lehető fenntartására czélozó közönséges punctumok”.¹⁶ Az 1795. évi falutörvények által az egyházközségi és a községi szervezetet szétválasztották, de a község az eklészia kurátorának továbbra is engedelmességgel tartozott: „Mínthogy e mi helységünkben ezután a’ curátori hivatal a’ bíró terhének könnyítése végett a’ bírói hivaltaltól külön szakasztatik, tehát a’ község az eklészia curátorának szintén olyan tisztelettel és engedelemmel tartozik, valamint a’ bírónak.”¹⁷

⁹ VeML. Tihanyi apátság levéltára (TAL). Úriszéki jkv. 1833. november 11.

¹⁰ *Lichtneckert András: Az alsóörsi török ház, a török bíróság és a Prépost család története.* Veszprém 2006. 18-23. old.

¹¹ Uo. 11-12. old. – Az összeírás Alsóörsre vonatkozó részének fordítását Hegyi Klárának ezúton is köszönöm.

¹² *Ruzsás Lajos: A Dunántúli társadalmi fejlődésének fő vonásai.* In: Az MTA Pécsi (PAB) és Veszprémi Akadémiai Bizottságának (VEAB) Értesítője. A Dunántúli településtörténete II/1. Veszprém, 1976. 14. old.

¹³ *Ila Bálint–Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona.* Bp. 1964. 152. old.

¹⁴ *Kovacsics József: Zala megye helytörténeti lexikona. Keszthely és környéke.* Bp. 1991. 66. old.

¹⁵ Az alsóörsi ref. egyház anyakönyvei. I. k. 226. (MOL Mikrofilmár A 1567. tek.)

¹⁶ VeML. Az Alsóörsi Nemesi Közirtokosság iratai. Időrendben lévő iratok I. 5.

¹⁷ VeML. Az Alsóörsi Nemesi Közirtokosság iratai. Időrendben lévő iratok I. 12. – A három alsóörsi falutörvény szövegét közli *Lichtneckert András: A falu önkormányzata.* In: *Alsóörs története.* Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1996. 241-245. old.

Balatonfüred társadalmában a katolikusok nagyobb arányban képviselték magukat, mint Alsóörsön, ennek következtében az egyházkészség és a község önkormányzatának szimbiózisa nem létezett. 1847-ben mégis úgy rendelkeztek, hogy a helység református előljárói legyenek a presbitérium tagjai is: „a' kik helységi előljárókká választattak 's választatnak a' helvét hitvallásúak részéről, ugyanazok tegyék a' presbitériumot is”.¹⁸

A közös önkormányzatok és az öt bíróságos rendszer

A három rend közössége az önkormányzásban azt eredményezte, hogy valamennyi tisztséget, a törvénybíróit is nemes, nönemes és jobbágy egyformán betölthette. Ezt nemcsak a tisztségviselők lajstromai és rendi hovatarozásuk alapján lehet bizonyítani, hanem tétélesen is megfogalmazták az 1795. évi alsóörsi falutörvények II. 5. pontjában.: „Mínhogy e' mi helységünknek bírái és előljárói 3 rendű személyekből állanak, tudniillik vagy nemesek, vagy agilisek, vagy jobbágyok, azt végeztük, hogy mikor a' bíró nemes személy, akkor az agilis és jobbágy lakos minden kifogás nélkül tartozik annak engedelmeskedni, ellenben ha a' bíró vagy agilis, vagy jobbágy, akkor ismét a' nemes ember is tartozik annak szavát megfogadni, mert különben, ha nemességébe bizván a bírót megútlálja és parantsolatit nem teljesíti, a' büntetést el nem kerülheti, bár mennyen ezután akármelly székre.”

Az idézet szerint a Balaton-felvidéken a XVIII–XIX. században a jobbágyrendszer eltörléséig az önkormányzat sáncain belül a lakosok egyenlő jogokat gyakoroltak. E megállapítás ellen még azt sem lehet felhozni, hogy a jobbágyokat pálcázták, a nemeseket pedig csak pénzbüntetésre ítélték. Az alsóörsi törvénybírói jegyzőkönyvvel lehet bizonyítani azt, hogy a nemeseket is megpálcázták, igaz, előtte kikérték a nemes vagy ifjú nemes apjának hozzájárulását, amit a pénzbüntetés elkerülése végett meg is kapott az előljárásság.¹⁹ Degré Alajos, a kiváló jogtörténész is felhívta a figyelmet az alsóörsi önkormányzat különös voltára, anélkül, hogy nevéen nevezte volna azt: „Itt tehát hosszú ideig a nemes és nem nemes lakosok közös szervezetének egészen különleges egysége működött. Lehet, hogy volt ilyen több is.”²⁰ Bizonyos azonban, hogy csak korlátozott egyenlőségről lehetett szó, mivel az önkormányzat sáncain kívül teljes mértékben érvényesültek a nemesi előjogok.

Ezeknek az önkormányzatoknak a feje a *törvénybíró*, a testületet a törvénybíró és az esküdtek alkották. Törvénybírók a jobbágyfalvakban is működtek. A Veszprém megyei jobbágyfalvak egyik részében pl. a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezés idején csak helységbíró, adózók bírāja vagy őregbíró volt, a másik részében törvénybíró is.²¹

Mivel a vegyes lakosságú falvakban élő adókötelesek állami és vármegyei adójának teljesítéséről is gondoskodni kellett, ezért ezekben a falvakban az adózók (jobbágyok, nönemesek) közül *adózók bíróját* is választottak, akit *helységbíró*nak, *őregbíró*nak is neveztek. Az őregbíró tisztségének viselése nem csak hatalomgyakorlást, hanem terhes kötelezettséget is jelentett a gazdaságot művelő jobbágy számára. A füredi Domján Józsefet két egymás utáni évben is megválasztották őregbíróként, s panaszlevelében azt írta földesúrnak, a veszprémi káptalannak, hogy „ezen nagy terhet mind a Tekintetes Nemes Vármegye, mind a Tekintetes Uraság tiszt urai, mind az helybéli lakosok továbbra is megnyomorítatásomra rajtam hagyták, mentő okaimat fel sem vévén.”

E két bíróon kívül Alsóörsön, Balatonfüreden az egy földesúrhoz tartozó jobbágyoknak külön előljárója is lehetett, akit *uraság bírójának* vagy *uraság gazdájának* neveztek. Alsóörsön, ahol a veszprémi káptalan volt a földesúr, a tisztség viselőjét *káptalan bírójának* vagy *káptalan gazdájának* nevezték. Ahol több földesúr osztozott a településen, mint Balatonfüreden (tihanyi apátság, veszprémi káptalan, gr. Esterházyak, Oroszy és Kazay család), ott több uraság bírāja vagy gazdája volt. Az urasági bíró vagy gazda tisztsége minden bizonnyal a középkori villicus-tól ered, de ez közvetlenül a Balaton-felvidéken nem vezethető le, annál kevésbé, minthogy a török korban a Balaton-felvidéki egyházi birtokokat a végvárak bérelték, s így az uradalmi igazgatás folytonossága megszakadt. Bár van bizonyíték arra, hogy választott tisztségviselő volt, de valójában a földesúr alárendeltje. Egy-egy uraság szárnyai alá tartozó jobbágyok képviselője, egyben az uraság parancsainak végrehajtója. A tisztséget Alsóörsön is,

¹⁸ Dunántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemény. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1847.

¹⁹ Az alsóörsi törvénybírói jegyzőkönyv teljes szövege: Alsóörs története, 245–269. old.

²⁰ Degré Alajos: A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon. Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs, 1977. 64. old.

²¹ Lichtneckert András: Veszprém vármegye községeinek feleletei a Mária Terézia által kiadott úrbéri kilenc kérédpontra 1768–1782. Veszprém 2007.

Füreden is hosszú időn át ugyanaz a személy viselte. Ő parancsolta robotra a jobbágyokat, közvetített a földesúr és a jobbágyok között, ellátta a gyámatya vagy árvák atyja feladatait is egy-egy földesúrhoz tartozó jobbágyok körében. A tihanyi uradalmi ügyész 1838-ban, nyilván a községek igazgatásáról rendelkező 1836. évi IX. tc. nyomán, részletes utasítást küldött a községek bírának, amelyben az árvák vagyonának kezeléséről, a gyámatyák teendőiről rendelkezett.²²

Ha az adózóknak külön bírāja volt, akkor kézenfekvő, hogy a másik két rendnek, a nemeseknek és az agiliseknek is lehetett. Ezzel kapcsolatban Alsóörsön kevés bizonyíték áll rendelkezésre, mivel a nemesek és az agilisek bírāja kisebb szerepet kapott a falu életében, mint a törvénybíró, az adózók bírāja és az uraság bírāja. Különböző számadási iratokban, szerződésekben, közbirtokossági határozatokban időnként felbukkan Alsóörsön a *nemesség bírāja* tisztség. 1839-ben Mórocz Jánost a nemes és agilis közbirtokosság perceptorává választották, s a választásról felvett jegyzőkönyvet elsőként írta alá ilyen módon: „nemesség bírāja nemes Mórocz János”.²³ Több esetben előfordult, hogy a közbirtokosság perceptorának feladatait a nemesség bírāja látta el. A nemesség bírāja és a közbirtokosság perceptorá téhat azonos személy volt a XIX. század első felében. Előfordult, hogy a *nemesség bírāja* és a *törvénybíró* is azonos személy volt, de itt két különböző tisztségről van szó. A nemesség bírāja tisztség megszüntetésekor egyértelműen fogalmaztak: „Miatán megszünt köztünk, hogy bírót tartunk, ezennel Fábán Jánost mint közös gazdánkat megbízuk, hogy erdőosztályainkon, mint egész közönség választottja, minden eddig ezen tárgyban bírót illető dolgokban teljes jussal birjon. Ő hallgatja meg ezen tárgyban minden panaszokat, s ha ő maga nem rendelkezhetik, ő tehet panaszt az elégtételre törvénybíráknak, ő köteles az erdőkerülőt valamint fizetni, úgy a hibákért feleletre vonni.”²⁴

Az idézett rendelkezésből egyértelműen kiviláglik, hogy a nemesség bírāja és a törvénybíró nem azonos tisztségek Alsóörsön, hiszen az előbbit már megszüntették, amikor az utóbbi még létezett. Valamennyi rendelkezésre álló forrás arra utal, hogy a nemesség bírójának és a közbirtokosság perceptorának a tisztségét a XIX. század első felében ugyanaz a személy viselte. A különbség egyfelől abban lehetett, hogy a nemesség bírójának tisztsége régebbi volt, mint a közbirtokosság perceptoráé, másfelől abban, hogy a perceptor a nemes és agilis közbirtokosság gazdálkodását irányította, amelyen belül voltak olyan ügyek, amelyek kizárólag a nemesekre tartoztak (insurrectio, országgyűlés, megyegyűlés, követválasztás), és az agiliseket nem érintették. A közbirtokosság agilis tagjai nem viselhették a perceptor tisztségét.

Az alsóörsi nemes és agilis közbirtokosság számadási irataiban két esetben is említik az *agilisek bíróját*. Ez olyan esetben történt, amikor a közbirtokosságon belül valamilyen közös jövedelemnek a nemesek és az agilisek közötti felosztásáról vagy valamilyen kiadásnak a közösen való kifizetéséről intézkedtek. A közbirtokossági kiadások és bevételek felosztásánál 2:1 aránykulcsot alkalmaztak a nemesek és az agilisek között. Az éves jövedelemből levonták a nemességre jutó tiszta jövedelmet, majd a közönségre maradt jövedelmet 2:1 arányban elosztották a nemesek és agilisek között.²⁵

Ilyen formán 1848 előtt – a hegybíró és a szakigazgatási tisztségviselők (bor-, pálinka-, malom-, szék- és korombírák) nélkül is – öt bírósági önkormányzati rendszer működött Alsóörsön, ahol teljes kifejlődésében láthatjuk a nemesek, nőnemesek, jobbágyok által közösen működtetett, de a rendi származás szerinti képviselőket is biztosító és funkcionális elemeket is érvényesítő önkormányzati szervezetet. A szakigazgatási tisztségviselők közül pl. a malombíró mindig nemesember volt, mivel az alsóörsi malom a nemes és agilis közbirtokosság tulajdonában volt. Ezzel szemben a két borbíró közül az egyik nemes, a másik jobbágy volt, mivel mindkét közösség rendelkezett a bormérés jogával.²⁶

A község és a közbirtokosság

1848 előtt közbirtokosságokat csak a nemesek alkothattak, bevéve maguk közé a nőnemeseket is. (Közbirtokosoknak nevezték Balatonfüred négy földesurát és a nemes és agilis közbirtokosságot is.) A mindennapi életben egy vegyes lakosságú faluban nemes, nőnemes és jobbágy egyformán élte a ha-

²² Alsóörs története 222–224. old. – VeML TAL Ügyészi hivatal iratai, 49. – *Lichtneckert András*: A falu önkormányzata. In: Balatonfüred és Balatonarács története. Veszprém 1999. 270–272. old.

²³ VeML Az Alsóörsi Nemesi Közbirtokosság jkv. B33.

²⁴ VeML Az Alsóörsi Nemesi Közbirtokosság jkv. B159.

²⁵ Alsóörs története, 224–225. old. – Agilis bírók a történeti Veszprém megyében is voltak: Csajágon 1799-ből, Leányfaluban és Középszikázon 1808-ból, Kisberzsenyben és Borszöresökön 1825-ből van adatunk a működésükre.

²⁶ Alsóörs története, 234–235., 275–276. old.

szonvételeket, de a nemes a közbirtokos jogán, a jobbágy a földesúr engedélye alapján (faizás) hordta a tűzifát az arányosításig osztatlan tulajdonban lévő határbeli erdőről.

A közbirtokossági jog alapja a falubeli belső telek vagy ház. Ennek következtében elvesztette a közbirtokossági jogát az, aki a szőlőhegyre költözött. A XIX. század végétől az első Balaton-parti villatulajdonosok azért akartak házat vásárolni Alsóörsön a faluban, hogy közbirtokossági jogot szerezzenek, ezáltal hozzájussanak a tűzifa- és haljárandósághoz, és befolyásolhassák a közbirtokosság döntéseit. A belső telkek vagy házak arányában történt az osztatlan tulajdont megszüntető arányosítás (*proportio*), a veszprémi káptalan és a nemes és agilis közbirtokosság között a falu határainak felosztása, amely az idők folyamán lezajlott beköltözések miatt nem kevés vitát és pereskedést okozhatott az érintettek között.²⁷

Természetesen látszik, hogy a nemesi falvakban nem választható szét a község és a közbirtokosság, hiszen ugyanazok alkották mindkettőt. Előfordul, hogy a szakirodalom sem tesz különbséget egy-egy nemesi faluban a *közbirtokosság* és a *község* között. Igaz, hogy a személyi összetétel sokszor azonos, de könnyen megkülönböztethetőek, ha a szervezetüket és működésüket feltárjuk: mások vezetik a közbirtokosságot (a jómódúak), s mások a falut. A 141 évet megélt nemesi község, Peremarton közbirtokosságát a falu legnagyobb birtokosai, a Losonczy Farkas és a Virágh család vezették, akik a nemesi község önkormányzatában nem vettek részt. A községi önkormányzatban az egy telekkel vagy kevesebbrel rendelkező nemesek gyakorolták a hatalmat, ami terhes kötelezettséget is jelentett, ezért a mondás: „körbe jár, mint a falusi bíró tisztsége”.²⁸ A közbirtokosság és a község előljárósága olyannyira nem ugyanaz, hogy közöttük ellentétek voltak: a falu vezetői kizárták a közbirtokosság vezetőit a legfontosabb ügyek, pl. a jövedelmek kezelésének intézéséből. Kiváló példa erre Peremarton nemesi közbirtokosságának története, de Alsóörs és Kövesd is.

Peremartonban a falu nemesi társadalma két csoportra bomlott. Losonczy Farkas János a régebbi adománybirtokosok közé tartozott, s 1715-ben tanúként azt vallotta, hogy a falu jövedelmeiről nem tud semmit, mert vele nem szoktak azokról semmit sem közölni.²⁹ 1733-ban a falubeli jövedelmeket kezelő nemesek biztosítékot adtak arra, hogy a kocsmá, mézszárszék, malom és minden egyéb közjövdelemből nem fogják kirekeszteni a régi adománybirtokosokat. Ahhoz is hozzájárultak, hogy a régi adománybirtokosok közül ketten-hárman, akik „érdemesebbek”, részt vehessenek a gyűléseken, az előljárók számadásainak ellenőrzésében és a közjövdelem felosztásában.³⁰ Az 1750. december 10-én kiadott erdészeti statútumokat az adomány- vagy közbirtokosok (*nemes peremartonyi donatariusok és compossessorok*) adták ki, de két csoport írta alá, egyfelől az adomány- vagy közbirtokosok Losonczy Farkas Jánossal az élen, másfelől a helység jegyzője, törvénybírája és esküdtei.³¹

A közbirtokosság és a község szétválasztásánál adódhatnak nehézségek, pl. abból, hogy Alsóörsön 1817 és 1833 között a közbirtokosság perceptori és a falu törvénybírói tisztségét ugyanazon személy töltötte be. Időnként a közbirtokosság bevételei is a községi pénztárba folytak be, amelyeket a törvénybíró hol „átutalt” a közbirtokosságnak, hol nem. Ezen a téren csak az arányosítás teremtettsége helyezett. A hivataltörténet, a tisztségviselői névsorok azonban biztos támaszt adnak a két szervezet elkülönítéséhez.³²

A község és a közbirtokosság szétválasztása amiatt fontos, mert települése válogatja, hogy melyik szervezetnek volt döntő szava a helyi ügyek intézésében.

A hegység önkormányzata

A Balaton-felvidék keleti felén a szőlőhegyi önkormányzat legkorábbi időszakáról ugyanazok a források tudósítanak, amelyek a községek önkormányzatáról is. A török korban Szárberényben (ma Vörösberény), de másutt is a szőlőadásvételek a falubíró házában kötettek. Ott itták meg az áldomást is, mégpedig nem a szőlőbirtokosok, hanem a falubeli „polgárok” és nemesek előtt, akik az adásvétel tanúi

²⁷ Csopak és Kövesd arányosítási perének a Zala Megyei Levéltárban őrzött iratai a községtörténet kiváló forrásanyagát képezik.

²⁸ *Lichtneckert András: A peremartonyi nemesség.* In: Berhida, Kiskovácsi, Peremarton története és néprajza. Szerk. *Lichtneckert András.* Veszprém 2000. 92. old.

²⁹ VeML Veszprémi Bakonyi Múzeum iratai 810.

³⁰ VeML *Transactiones et contractus.* Nr. 114.

³¹ VeML Veszprémi Bakonyi Múzeum iratai 747.

³² Alsóörs története, 236–239., 271. old.

voltak. A XVI–XVII. századi forrásokból az derül ki, hogy a szőlőhegyi ügyekben a községi előjárók jártak el. Vincze István is arról írt 1961-ben, hogy Felső-Magyarországon a földesurak rendtartási, felügyeleti joga nem a szőlőbirtokosok közösségére hárult, hanem a helység közigazgatási szerveire.³³

Nincs levéltári adat arra, hogy a szőlőhegyi önkormányzat vármegyei szabályozása előtt (1752) hegybíróságok, hegytanácsok működtek volna a Balaton-felvidék keleti felén, ahol 1750 előtt egyetlen szőlőhegyi tisztségviselőről írtak a forrásokban, a hegymesterekről, akik többen voltak a nagyobb szőlőhegyeken. Esküdtjcek nincsenek, nem bíraskodnak, feladatuk a szőlőhegy felügyelete, a hegyvámhoz kapcsolt ajándékokért járó pénz beszedése a szőlőbirtokosoktól.³⁴ Ezen a területen 1727-ben a veszprémi káptalan, 1733-ban a jezsuita rend statútumokat, rendtartást adott ki a szőlőhegyek rendjének a szabályozására.³⁵

A keszthelyi borvidéken a szőlőhegyi önkormányzatok működése a XVII. század elejétől igazolható olyan forrásokkal, mint a diási és vonyarci hegytörvények (1653), a tomaji és bottyánháti artikulusok (1682), a cserszegi hegyközség pecsétnyomója (1691) és 1733-tól vezetett jegyzőkönyve.³⁶

A badacsonyi borvidéken a legkorábbi adat (1604) után inkább a XVIII. század első felében dokumentálható a szőlőhegyi önkormányzat működése az 1715. évi országos összeírásban montanistákként összeírt badacsonyládbi és kisörsi hegybírákkal, a csobánci uradalom badacsonyi, bácsi, csobánci, gyulakeszi, zánkai szőlőhegyeinek előjáróival (1722), a sároskisapáti hegybíróval és hegymesterrel (1722), az ecséri szőlőhegyi artikulusokkal (1736) és a belsőábrahámi bírákkal és esküdttekkel (1740).³⁷

A keszthelyi és a badacsonyi borvidékre a hegytörvényes-hegybíróságos rendszer, a balatonfüred–csopaki borvidékre a földesúri rendtartásos-hegymesteres rendszer, a jellemző 1752 előtt. Ebben szerepe volt annak, hogy a Balaton-felvidék keleti felén a nagy egyházi birtokok igazgatása nem kedvezett a szőlőhegyi önkormányzatok működésének. A Festeticsek és az Esterházyak keszthelyi és csobánci uradalmában erős hagyományai voltak a szőlőhegyi önkormányzatoknak, de ezek a hagyományok a nagyföldesurak birtoklásánál régebbi időkre nyúltak vissza, amikor a szőlőhegyeken még több földesúr volt. A közbirtokosságok kedveztek a szőlőhegyi önkormányzatok kialakulásának. A hegytörvények és a szőlőhegyi önkormányzatok létrejötté egyrészt a földesurak és a szőlőbirtokosok, másrészt a közbirtokos földesurak egymás közötti kompromisszumának eredményei. Megemlítendő, hogy a hegytörvényes-hegybíróságos rendszer kevés kivétellel pusztákon lévő szőlőhegyeken jött létre: Meszesgyőrök kivételével az egész keszthelyi borvidék szőlőhegyei, a badacsonyi borvidéken Badacsony, Ládbi, Kisörs, Ábrahám, Bács és Zánka. Az elpusztult falvak határában a szőlőhegyi önkormányzatok létrejöttét elősegítette az, hogy itt a községek nem végezheték el a szőlőhegyi önkormányzatok feladatait, mivel a puszták közigazgatásilag nem tartoztak hozzájuk.³⁸

A szőlőhegyi önkormányzatokat gyakran „demokratikus” intézményeknek szokták tekinteni, mert nemesek, jobbágyok, polgárok egyformán a tagjai és tisztségviselői lehettek, az 1752. évi Zala megyei hegytörvények azonban olyan szőlőhegyi önkormányzatok létrejöttét célozták, amelyekben a földes-

³³ Vincze István: A szőlőhegy birtoklása és rendje. Néprajzi Közlemények VI. 1961. 1. 97. old.

³⁴ Lichtneckert András: Szárberény szőlőművelése és szőlőhegyi önkormányzata a középkortól a 18. század közepéig. In: Balatonalmádi és Vörösberény története. Szerk. Kredics László és Lichtneckert András. Balatonalmádi 1995. 204–220. old.

³⁵ VeML Veszprémi káptalan hiteleshelyi jkv. 1727. Nr. 2. Közölve Csupak története, 355–356. old. – MOL Acta Jes. Coll. Jaur. Fasc. 7. Nr. 26. Közölve Balatonalmádi és Vörösberény története, 218–220. old.

³⁶ Pettő Béla: Egy XVII. századi magyar hegyközség törvényei. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. Bp. 1894. 30–34. old. – Rassy Tibor: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum történeti adatgyűjteménye. Ház és Ember 2. Szentendre 1984. 243–245. old. – Kovácsics József, 1991. – Vajkai Aurél: Balatonmellék. Bp. 1964. 116. old.

³⁷ Kovácsics József-Ila Bálint, 110. old. – 1736.: VeML A gr. Esterházyak devescseri uradalmának iratai. Capsa 19. Nr. 6. – 1722.: MOL Esterházy család hercegi ágának levéltára. Rep. 36. Fasc. G. Nr. 248 et A. – 1722.: MOL uo. Acta dominiorum. Fasc. 6. Nr. 4. D mell. – 1740.: Veszprémi káptalan magán levéltára. Ábrahám 3. 1740. és 5. 1752.

³⁸ A szőlőhegyi önkormányzatok nyugatról keletre terjedtek, mint ahogyan a lakosságnak a szőlőhegyekre nagyobb számban való kiköltözése is Zala megyében a Hegykertület (XVII. század) – keszthelyi borvidék (XIX. század első fele) – badacsonyi borvidék (XIX. század második fele) sorrendet követte. A helytörténeti lexikon közlése, miszerint már 1674-ben Tomaj, Diás és Vonyarc puszták szőlőhegyein a földesúr libertinusai és servitorai laktak volna, téves. Zala Megyei Levéltár. Processus civiles. Fasc. XIV. Nr. 22. „servitores seu libertini... domini Ladislai Petheő de Gerse... in oppido seu praesidio Keszthel... degentes de terris arabilibus et vineis ipsorum in territorio et promonthorio dicti oppidi seu praesidii Keszthel ac praediorum Vonyarcz, Dias, Cserszegh, Thomay, Agyágh, Uyhegy...”. A balatonfüred–csopaki borvidék területén nem volt számottevő a szőlőhegyre költözés.

urakon kívül a kismemesek érdekei is teljesen érvényesültek, emiatt a szőlőhegyeken demokratikus önkormányzatok nem léteztek, annak ellenére sem, hogy a hegybírói és egyéb tisztségeket minden rendű és rangú birtokos betölthette.³⁹

Az alsóörs, csopaki hegyközségek története azt mutatja, hogy a XVIII. század második felében a szőlőhegyi önkormányzat még nem parasztbíróságot jelentett, s a nemesség aktívan részt vett az önkormányzatok vezetésében. Csopakon 1754-től 1801-ig 15 évben nemes, 4 évben mezővárosi polgár, 6 évben csopaki jobbágy volt a hegybíró. A nemesek és a veszprémi polgárok között rangos személyeket találni, helyettes szolgabírót is és olyant is, akit Veszprém város főbírájává választottak. 1801-től 47 éven át jobbágyok töltötték be a hegybíró tisztségét.⁴⁰

Alsóörsön a veszprémi káptalan nem elégedett meg azzal, hogy a hegygyűléseken az ő tiszte elnökölt, gyakorolta a jelölés jogát, hanem az önkormányzatban közvetlenül is képviseltette magát azáltal, hogy a falubeli káptalan vagy uraság gazdáját vagy bíróját választotta meg hegybírónak. A tisztség viselője a káptalan jobbágyainak előjárója és egyúttal a földesúr alárendeltje. Az 1764. évi statútummal a káptalan prefektusa elismertette a káptalan részéről választott hegybíró tisztségét. Ettől kezdve a nemesi közbirtokosság és a káptalan jelöltjei közül egy nemes és egy jobbágy hegybíróvá választottak, a nemesek hegybírája a nemesek fundusain, a káptalan hegybírája a káptalan fundusain végezte a teendőit, itélkezett és igazgatott.

Alsóörsön az 1756-1800 között ismert 13 eset közül kilencszer nemes viselte a hegybírói tisztséget. 1801-től 1848-ig 13 évig nemes, 10 évig agilis, 25 évig jobbágyember volt a hegybíró. Történt mindez annak ellenére, hogy a XIX. század első felében mindhárom rendből jelöltek egy-egy személyt a hegybírói tisztségre a tisztújítások alkalmával. Ráadásul mindhárom jobbágyi származású hegybíró – Tóth Pál 18, Vörös Péter 5, ifj. Szabó Ferenc 2 évig – a káptalan vagy uraság gazdája vagy bírója volt a faluban. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a hegybírói tisztség Alsóörsön is leértékelődött a XIX. század első felében. Ugyanakkor ebből nem szabad arra következtetni, hogy az alsóörsi nemesség kizorult volna a hegység vezetéséből. Ellenkezőleg, az 1820-as évektől kezdve a faluban és a szőlőhegyen egyre szervezettebben működő nemes és agilis közbirtokosság elismertette magát a hegység önkormányzatában is a káptalannal egyenrangú félnek, ami tükröződik abban, hogy a hegygyűléseket 1824 és 1829 között a káptalan és a nemesi közösség „előülése alatt” tartották, majd az agiliseket is bevéve maguk közé, az 1830-as években a hegygyűlések a káptalan csopaki ispánjának, az alsóörsi nemeseknek és agiliseknek az „előülése alatt” zajlottak.⁴¹

Balatonfüred szőlőhegyi önkormányzatának története másként alakult, mint az előbbieké. Az egyik legnagyobb Balaton-parti szőlőterülettel bíró helységben még különálló hegyközségi önkormányzat sem létezett 1836-ig, mert a füredieknek volt hegybírájuk, voltak hegymestereik, de a hegység jegyzői és esküdti feladatait a községi jegyző és esküdtek látták el, és a helység és a hegység ugyanazt a falupecsétet használta.⁴²

Hogyan írjam meg a falu történetét?

A településtörténeti monográfiákban sokszor alig találni olyan részeket, amelyek a felsorolt önkormányzatokkal, azok belső szervezetével és külső kapcsolataival foglalkoznának, pedig könnyű belátni, hogy a XVII–XIX. század folyamán az egyén – akár nemes, akár jobbágy – nemcsak termelőmunkát folytatott, hanem az egyházközség, község, közbirtokosság, hegyközség vezetőjeként vagy tagjaként is kifejezésre juttatta érdekeit és törekvéseit, és a felsorolt szervezetekben való jelenlétével és döntéseivel befolyásolta a helyi közösségek életének alakulását. Az önkormányzat- és hivataltörténet kutatása ilyen módon megalapozza a helyi társadalom történetének kutatását, hozzájárul ahhoz, hogy az egyénben ne csak homo oeconomicus-t lássunk, hanem életét, sokoldalú tevékenységét teljesebben és hitelesebben mutassuk be.

³⁹ *Lichtneckert András: Az arácsi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története. (Mikrotörténelem) Balatonfüred, 2008. 127–128. old.*

⁴⁰ *Csopek története, 363. old. – A badacsonyi szőlőhegyen a hegybírói tisztség már 1756-tól parasztbírósággá alakult, amelynek pl. Kisfaludy Sándor nem is vetette alá magát, szőlőadásvételeit nem vallotta be a hegység előtt. Magyar Néprajzi Múzeum. A badacsonyi hegység jegyzőkönyve 1756–1881.*

⁴¹ *Alsóörs története, 328–332. old.*

⁴² *Lichtneckert András: A balatonfüredi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története. Balatonfüred 2008. 209–210. old.*

A helyi önkormányzatok történetének feltárásával közelebb juthatunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy miről is szól valójában egy-egy XVIII–XIX. századi falu története. Ehhez nemcsak a helyi önkormányzatoknak a történetét kell leírni, hanem kutatni kell a kapcsolataikat, az egymáshoz való viszonyulásuknak a történetét is. Meg kell figyelni azt, hogy a különböző feladatok ellátására létrejött szervezetek miben működtek együtt, s miben voltak ellentétek. Ugyanez elmondható a XIX–XX. századi falu történetéről, legfeljebb a kutatást a felsorolt szervezetek mellett ki kell terjeszteni az egyesületekre és a pártokra is. Fontos kérdés, hogy melyik szervezet volt a vezető szerep a falu életét meghatározó döntésekben. Alsóörs történetében pl. a nemes és agilis közbirtokosság – a beházasodások következtében a falu egyre nagyobb részét befogadva – nagyobb szerepet játszott, mint a községi előljáróság. Balatonfüreden fordított a helyzet, a községi előljáróság volt a vezető szerep, s még különálló hegyközségi önkormányzat sem létezett: volt hegybírájuk, de a hegység jegyzői és esküdői feladatait a községi jegyző és esküdtek látták el.

Lichtneckert András

Ki volt Zágoni Debreczeni János?

A Honismeret 2009. évi 4. száma közölte Zágoni Debreczeni János római katolikus főpap: „Néhány szó nemzeti hagyományaink és tájszógyűjtés ügyében” című dolgozatát, amely Vasárnapi Újság 1859-es évfolyamában jelent meg. A dokumentumhoz fűzött szerkesztői megjegyzés néhány adatot közölt róla. A folyóirat olvasói azonban nem elégedhetnek meg ennyivel. Éppen ezért néhány adattal kiegészítem rá vonatkozó ismereteinket, a teljesség minden igénye nélkül.

Zágoni Debreczeni János székely családból származott. Őseinek 1662-ben I. Apafi Mihály adott nemességét hadi érdemeikért Zágoni előnévvel. A hitújítás időszakában elődei reformátusok lettek, de később nagyapja katolizált. Apja később Szegeden telepedett le, itt született 1836. március 21-én. Szülei iparosok voltak. Az elemi iskolát és a gimnáziumot szülővárosában végezte a helyi piaristák híres gimnáziumában. Egyik tanára, Csaplár Benedek neves tudós volt, akinek ösztönzésére kezdett nyolcadikos gimnazista korában adatokat gyűjteni Ipolyi Arnold 1854-ben megjelent Magyar Mythológia című munkájához. Ipolyi Debreczeni adatait munkájában négy helyen is hasznosította.

A kitűnő eredménnyel végzett gimnáziumi tanulmányai után 1854-ben az egri Papnevelő Intézetbe került, ahol a Kispapok Egyházirodalmi Iskolájában egy bibliai tárgyú értekezésével és egy alkalmi szentbeszédével díjat nyert. 1858. augusztus 29-én szentelték áldozópappá. A teológia elvégzése után az év augusztusában Tiszaörsre nevezték ki káplánnak. A faluban buzgón gyűjtötte a népeletre vonatkozó adatokat, amit Czuczor Gergely és Fogarasi János használt fel az általuk szerkesztett Magyar nyelv szótárában.

1859-ben Egyekre került káplánnak Tárkányi Béla neves papköltő mellé. Ekkor dolgozott Tárkányi a Biblia fordításán, amelyhez Debreczeni János értékes nyelvtani megjegyzéseket fűzött. 1861-ben főpásztorra Törökszentmiklóásra rendelte káplánnak, ahol akkor Ipolyi Arnold volt a plébános. Ipolyi a fiatal papot a tudomány iránti szeretetre sarkallta. A városban Debreczeni az ő hatására kezdett középkori műépítéssel foglalkozni.

1863-ban érkeke Jászberénybe küldte káplánnak. 1864 júliusában azonban Bartakovics Béla érsek hajdúböszörményi plébánosnak nevezte ki. Még ebben az évben a római katolikus iskolába új kályhát rakatott, 1865-ben a templomba új orgonát készíttetett, és a plébánián, mivel ott nem volt könyvtár, parókiaiális bibliotékát állított fel. 1867-ben kijavíttatta a plébánia épületét.

Négy évig itteni szolgálata után lemondott állásáról és Egerbe költözött. Itt a Foglár-féle intézet igazgatója lett, illetve főegyházmegyei karkáplán és hitoktató. Ebben az időben szellemi fejlődésére nagy hatással volt Ipolyi Arnolddal, Tárkányi Bélával és Szvorényi Józseffel való barátsága.

Debreczenit 1872 augusztusában karcagi plébánosnak nevezték ki. A város lakosságának többsége református és nagy gondok voltak az egyházi élet körül. Lelkipásztori buzgósága, erélye és szívós kitarása révén a zavarok az egyházközségben megszűntek, s Karcag az egyházmegye legrendezettebb katolikus egyházközsége lett. Az új helyen való plébánosi működésének első dolga volt a parókia épületének kijavítása, amelyre 1873-ban került sor. 1875-ben a templom belsejét festette ki. Még ebben az évben arra kérte érsekét, hogy járuljon hozzá egy új templom építéséhez, mivel a meglévő már nem volt elegendő a hívek befogadására. 1882-ben a templomba új padokat készíttetett, a plébánosi épülethez melléképületeket hozatott tető alá. 1885-ben az iskolaépület részére telket vásárolt és a lelkészlakot is helyreállíttatta.